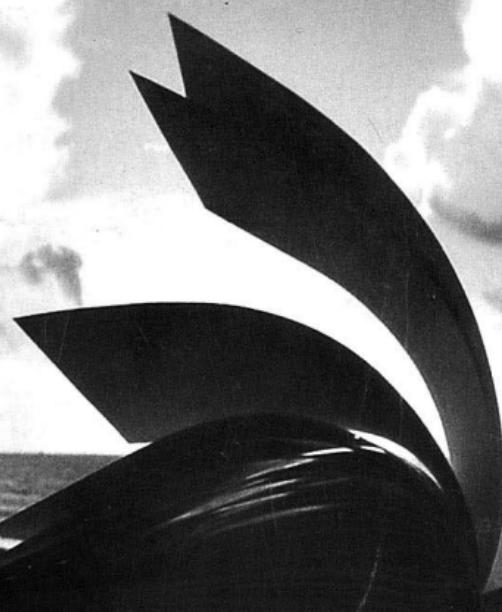

AZƏRBAYCAN

ƏDƏBİ-BƏDİİ JURNAL

2
2014

Rüstem Kamal yazar ki, «Osmanlı edəbiyatından fərqli olaraq, Azərbaycan edəbiyatında dialektik keçid yoxdur» (*«Kulis.az» saytı, 29 aprel 2013*) ve bu-nu «millətinə ebdə natamamlıq» ilə izah edir. Güman edirəm ki, bu, mühabsili yox, tamam yanlış müdəddət, həm də gurultulu patriotizm baxımından yox, sadəcə olaraq, edəbiyyatın tarixi səbətlə edir ki, onun töbəti, spesifikasi, eger belə demek olarsa (güman edirəm ki, olar) «edəbi inqilab», «edəbi qəflilik» yaddır, orada yonul tekləm yoldur, yenisi həmилətə məxsus olur-olsun, edəbiyyat varsa, orada Rüstem mülliimin dediyi hemin «dialektik keçid» mövcud və mütləqdir; «edəbi inqilab», «edəbi qəflilik» edəbiyyat yox, klp, yenisi edəbi məməkul yaradı ki, bunu biz bu gün elə müasir edəbiyyatımızın tacibəsindən aqıp-aydın gönülük.

Ədəbiyyat ne varsa, artıq ne ve hansı bedil-estetik seviyyədə ve yönə yaranıbsa, onuna kifayətləne bilmez, mahezər edəbiyyatın töbətinə ziddir və bu baxımdan XIX əsr Azərbaycanda vaxtılıq dünya miqyası böyük şairlər yetişirdi. «Divan edəbiyyatının artıq tam bir tənəzzül dövründür, ancad bunu heç vəchle «aqaoṇya» kimi qıymətləndirmək olmaz, eksinə, bu, Azərbaycanda gedən tarixi edabi proses və edəbi mühüm kontekstində edəbiyyatın «Divan edəbiyyatı» çərçivələri daxilindəki missiyasını sona yetirməsi deməkdir, yeni çox ehəmənilik və pozitiv edəbiyyat hadisəsidir.

Bəşəriyət iżrillidək icitmə formastaları bir-birini evez etdiyi kimi, bəşəri hayatın bir hissəsinə olan edəbiyyatın da eləcə iżrillidək onun tarixində edəbi məməkənlər məhz «dialektik keçid» bir-birini avəz edir. Edəbiyyatı irali getdiyə, onun adlılığı hemin məməkənlər müsələk xarakter dasıry, bu məməkənlər zencir halqləri kimi bir-biri ilə bağlıdır və bir mühüm cəhet de var ki, edəbiyyatın özündənəxtən təhrimlilikdən uzaqdır, o heç nəyi, o cümlədən də «Divan edəbiyyatı» qətiyyətinə qədəğan qədəğan etmir, məməkənlər töbə axarı ilə biri o birlərin yerini tutmağa başlayır.

Bu yaxınlarda men Andrew Konchalovskinin çox maraqlı və cesərliyə «Rus insani hansı Allah'a inanır?» adlı meqəsaləni oxudum *«Məqəlananlar müasir rus icitmə fikrində səs salmış bu meqəalenə www.rg.ru/sujet/3628 saytında oxuya bilərlər»*. Konchalovskinin sözlərinin görə, Argentina səosioloqu Orondon və Amerika kulturoloğu Xarrison uzun illərin tedqiqatından sonra beş bir nəticə əldə ediblər ki, təbətiətləri etibarla bir-birindən seçilən iki mədəniyyət mövcuddur:

a) dinamik, yəni yeniliklərə asan qəbul edən mədəniyyət;
b) inert, yəni bütün yeniliklərə müqavim göstəren, modernleşməyə düşmən münasibət besleyən mədəniyyət.

Bu manadı XIX əsr Azərbaycanda mədəniyyəti, o cümlədən də bu mədəniyyətin esas tərkib hissələrindən biri, baləcə birincisi olan Azərbaycan edəbiyyatlı dinamik xarakter dayır və bunun belə olduğunu yalnız elə Mirzə Fətəli Axundov hadisəsinə əsaslanaraq söyləyəm olar ki, iżrildən bu bərədə dənışacaq. Yaxud, Baxın: Azərbaycan mədəniyyəti Avropana opera müsigsinin əsrlər boyu keçidi yolu yalnız elə Üzeyir bəyin yaradıcılığında. «Leyli və Məcnun»dan *«Koroğlu»ya* qədər qısa bir müddədə qət etdi və belə bir süret, aydın məsələdir ki, mədəniyyətin möhəz hemin dinamikasının göstəricisidir.

Azərbaycan edəbiyyatı XIX əsr, elə bil ki, Molla Nəzər Vaqifin ölli ilə qarşılaşdırıcı deyirdi:

*Bizim bu dünyada ne malımız var,
Ne de evde sahibcamalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur!*

Azərbaycan edəbiyyatında, o cümlədən «Divan edəbiyyatı»nda Vaqifdən evvel də «mələksizliqdin», «sahibcamalsızlıqdan», hətta «kamalsızlıqdan» da bu

ve ya digər şəkildə şikayət az deyildi, ancaq indiki kontekstdə mən Vaqifin söylədiyi «kamalsızlıq», ümumiyyətlə, edəbiyyatımızın özünün öz bedil-estetik Kasadlılıqdan şikayəti kimi qəbul edirəm.

Azərbaycanda «Divan edəbiyyatı»nın dahiyyəne poetik zirvesi Mehmedəd Füzuli yaradacılığındır, sonrakı dövrdə edəbiyyatın bütün cəhdləri hər hansı bir nümayəndəsinə hemin zirvəye qaldırılmışdır, en yaşıx haldə yalnız epikən edəbiyyatının böyük nümayəndələrini yeləşdirdi. Man, bəlkə də, mistikər varıram (hər haldə, bu - materialist estetikaya müsələd olan bir fikir deyil), ancaq edəbiyyatın mahz canlı orqanızın kimi, bələ bir vəziyyətlə barşa bilmsəzd, əgər o, yeni edəbiyyat. Füzulinin timsalında en yüksək bedil-estetik zirvəye qalxmışdı və bundan yuxarı qalxmış mürkəm deyildi, deməli, istiqaməti dəyişmək zəruriyə yaranırdı, «Divan edəbiyyatının çərçivələrindən çıxbıx işlər üçün başqa yollar arxalımlı, başqa (və tamam fərqli) bedil-estetik istiqamət tapılmalı və müsəyənləndirilməli idi. Füzüldən sonra Azərbaycan edəbiyyatının hemin axıtarşları yeni mərhələnin teməlini qoyması üçün münbit zaman XIX əsrde yetişdi və o teməl qoyuldu.

Düzdür «Divan edəbiyyatı» möhtəşəm bedil-estetik mündəricətə malik olduğunu, inxerisi ilə XX əsrdə adılı, Əli Nəsəf, Məşədi Azer, Elçığa Vahid kimi istədildə qələm sahibləri o enənenin davam etdiridi, hətta o inxerisi XXI əsre de galib çıxdı, ancaq... artıq XIX əsrdə yeni mərhələnin teməli qoymulmuşdu və enənenin davam etdirilmək isə, hemin enənləri inkişaf etdirmək demək deyil. Inkişaf - indiki kontekstdə Füzüldən yüksəkə qalxmadır və edəbiyyatının tanrı göstərdi ki, bu, mürkəm deyil.

Bu, ince bir məsələ olduğunu üzv, iştardım ki, meni düzgün başa düşsünlər: hərgələş şəhərin istədidi onu «Divan edəbiyyatına çəkirsə, qazal, qasıda və s. onun istədindən və dünaygörüşünə, bedil zövqünə en uyğun şeir formasıdır, hərgələş müsələ muğamının bunu qəbul edirəsə, burada heç vəchle irad tutmalı bir iş yoxdur, eksinə, bu, edəbiyyatın daxiliindəki, məhiyyətindəki demokratiklilikdən xəber vər - şairden etmək olmaz ki, san mütəqə Füzul seviyyəsində yazmalsın. Dəydim hemin inxerisi ilə «Divan edəbiyyatı» belə XXII əsrdə de adılayacaq, ancaq məsələ burasındadır ki, bu, artıq Azərbaycan edəbiyyatının, lap konkrət desəm, poeziyasının magistrallı yolu deyil, istisnadr, hərgələş bedil olarsa, estetik ekzotikadır və bu «estetik ekzotika»nın da, yəqin ki, öz bedil dayır vər.

Məlumdur ki, XIX əsr Azərbaycanda edəbi məclislərin yardımıyla inşivatlı fealiyyətlər göstərdiyi bir dövr idir, Mirzə Rahim Fəna Şuşada «Məclisi-ün» yaratmışdır və bu məclis Xurşidbanu Natəvanın himayı altında id, Mirzə Möhsün Nəvvab yənə de Qarabağda «Məclisi feramuşanı», Mirzə Şəfi Vəzəh Gəncədə «Divanı-hikmeti», Şeyxəli xan Gəngərli Ordubadda «Əhməcüməni-süberə»ni, Abbasqulu Ağə Bakıxanov Qubada «Gülüstən» yaratmışdır. Məmmədəgə Cürimi Bakıda «Məcməniş-süaraya», Mirzə İsmayıllı Qasir Lənkəranda «Fövçül-füsəhə»ya başşılıqlı edirdi və bu məclislərde, adları çəkdiyim şairlərden başqa, Şeyx Əzim Şirvani, Əbdülxalıq Cənnəti, Abdulla bay Ası, Fatma xanım Kərimə, Molla Ələkbər Azıv və b. kimi şairlər işlər edirdi.

Adalarından da göründüyü kimi, bu məclislər tam şəkildə «Divan edəbiyyatının» təsiri altında id və man deyardım ki, elə bili, «Divan edəbiyyatı» öz ömrünü uzatmaq üçün yeni (və son) bir təsəbbüs kimi bu məclisləri yaratmışdır. Bu məclis üzvlərinin bir qismı çox istədildi (S.Ə.Sirvani, X.Natevan...), digər qismı isə istədildi id, ancaq onların yaranatdığı bedil təsərrüfat bir küll halında epikən edəbiyyatı id. Eyni zamanda bir cəhət de qeyd etmək lazımdır ki, bu məclislər arasında ciddi edəbi eləqələr yaranmışdır (Rüstem mülliimin bunu «kommunikativ sistem» adlandırmış) və maraqlı budur ki, hemin eləqələrin, XIX əsrdə milli mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında, yeni mərhələnin yaranmasına rolu az olmadı.

cəhətin özündə də ciddi problemlər mövcuddur, çünki bu gün (və dünən!) sade fars oxucusu Hafizi, yaxud Sədini oxuyur və bu şairlərin dilini azı 90-95 faiz başa düşürse (söhbət obrazlar aləminin, onun fəlsəfi mahiyyətinin zənginliyindən və mürakkəbliyindən yox, yalnız leksikadan gedir), bu gün (və dünən!) xüsusi hazırlığı olmayan azərbaycanlı oxucu Füzulini, ya da ki, Nəsimini ərəb və fars sözləri lügəti olmadan başa düşməyəcək, hətta Xətainin qoşma və gərayılıları belə, istisnalara baxmayaraq, leksik baxımdan problemlər yaradır.

Bu mənada Vaqif Azərbaycan poeziyasını dil baxımdan «Divan ədəbiyyatı»nın maqnitindən çəkib çıxara bildi və onu milliləşdirdi. Mən fikirləşirəm ki, Vaqifin böyük dil inqilabı (bu yerde dille bağlı məhz inqilab!) və Vaqif ənənələrini ikişəf etdirən Zakir dili olmasayı, XIX əsrde belə, bütün əlverişli şəraitlərə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin ədəbiyyatın aparıcı dilinə çevrilməsi prosesi qat-qat ağır irəliyəcəkdi.

Deye bilerlər ki, bəs, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasim, Sarı Aşıq, Aşıq Valeh?..

Doğru sualdır və məsələ də burasındadır ki, uzun yüzilliklər boyu «Divan ədəbiyyatı» ilə folklor, o cümlədən də aşiq ədəbiyyatı paralel inkişaf etmişdir. «Divan ədəbiyyatı» elitar oxucu təbəqəsinin, folklor isə geniş xalq kütləsinin istifadəsində olmuşdur və Vaqif istedadının qadırlığı onda idi ki, folklorun təmiz dilini yazılı ədəbiyyata getirdi, Azərbaycan poeziyasını müəyyən oxucu zümrəsinin (elitar oxucunun!) monopoliyasından çıxarıb, onu ümummilli mənəvi-estetik sərvətə çevirdi. Ele bilirom ki, Firudin bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini Vaqiflə başlamasının əsas səbəblərindən biri də ele bu cəhdədir, çünki dil ən mühüm faktorlardan biridir.

Mən dedim ki, «Divan ədəbiyyatı» ali mənada kosmopolit ədəbiyyatdır, o, xalqı yox, estetikanı ifadə edir, estetika kanonlarının daşıyıcısıdır, aşiq poeziyası isə, dili və forması etibarilə xalqı ifadə etdiyi üçün, tehtəlşür (genetik!) olaraq xalqın yazılı ədəbiyyatına meyl edib və məhz XIX əsrde hemin dil Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin əsasını təşkil etməyə, ərəb-fars izafətlərini yazılı ədəbiyyatdan sixışdırıb çıxarmağa başladı, digər tərəfdən, heca əruzla artıq eyni hüquqlu tərəf-müqabil kimi rəqəbat apardı, qoşma və ümumiyyətlə, heca şeiri yazılı ədəbiyyatda qəzəl səviyyəsində, get-gedə isə daha artıq dərəcədə öz yerini möhkəmlestdi. Məhz XIX əsrənə aşiq poeziyası (Aşıq Dilqəm, Aşıq Ələsgər, Şəmkirli Aşıq Hüseyn və b.) regional ehtiva dairəsindən çıxıb, bədii-sosial ümumxalq ifadəsinə çevrildi. Yəqin elə buna görə də akademik Həmid Arası yazırdı: «XIX əsrənə etibarən aşiq şeiri yeni bir istiqamətdə inkişaf edib.» (Aşıqlar, Bakı, 1957, sah. 9)

Mən ara-sıra elmi ədəbiyyatda aşiq poeziyasını folklor hesab etmeyen mülahizələrlə də rastlaşırıram və şübhəsiz ki, bu ideyanın özü də diqqətə layiqdir. Müəllifliliyini öz təxəllüsü, bədii möhürü ilə təsdiq etmiş sənət nümunəsini folklor hesab etməyin özündə də, görünür, müəyyən elmi vərdişlər mövcuddur və güman edirəm ki, bu mövqeyin də ciddi müzakirəyə ehtiyacı haqqında düşünmək olar.

Baxın, Vaqifdən iki əsr sonra ədəbiyyata gəlmİŞ Məhəmməd Hadinin mövzusu, əsərlərinin məzmunu «Divan ədəbiyyatı»ndan tamam kənardadır, onun poeziyasındaki içtimai problematika milli problematikadır, ancaq onun dili «Divan ədəbiyyatı»nın təsirindən çıxa bilməyən bir dildir, bu dil Hadi yaradıcılığının yeni mövzusu və məzmunu səviyyəsinə qalxmadi və məhz buna görə də o, milli şair kimi layiq olduğu böyük kütłəvi yeri tuta bilmədi. Hadi böyük vətəndaş yanğısı ilə: «Bu zülm-i-latənahidən xilas olmazmı millətlər?» deyirdi (Səməd Mənsura yazdığı şeirdə və bir çox başqa şeirlərindəl), ancaq onun öz doğma milləti «bu zülm-i-latənahi»nin nə olduğunu başa düşmürdü.